

УДК 331.25:94(477.54) «1941/1945»

О. В. Дьякова

Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди

ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ХАРКІВ'ЯН ПІД ЧАС ГІТЛЕРІВСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

У статті розглянуто діяльність пенсійного підвідділу відділу суспільної опіки Харківської міської управи від його заснування в 1942-му до ліквідації в серпні 1943 р. Простежено процес реєстрації пенсіонерів та інвалідів і механізм виплати їм коштів у цей період. Визначено дві групи розподілу пенсіонерів і з'ясовано, які категорії пенсіонерів та інвалідів до якої з них входили; хто і скільки коштів отримував. Розкрито негативні чинники, що впливали на роботу підрозділу. Також з'ясовано, що розмір пенсії був набагато меншим від прожиткового мінімуму за часів гітлерівської окупації.

Ключові слова: Харків, окупація, пенсія, пенсійний підвідділ, пенсіонер, інвалід, лікарсько-експертна трудова комісія.

В статье рассматривается деятельность пенсионного подотдела отдела общественной опеки Харьковской городской управы от его основания в 1942-м до ликвидации в августе 1943 г. Определен процесс регистрации пенсионеров и механизм выплаты им денег в это время. Показаны две группы распределения пенсионеров и инвалидов и какие категории пенсионеров и инвалидов к какой группе относились; кто и сколько денег получал. Раскрываются негативные причины, влиявшие на работу подотдела. Также автор приходит к выводу, что размер пенсии был намного меньше прожиточного минимума времен оккупации.

Ключевые слова: Харьков, оккупация, пенсия, пенсионный подотдел, пенсионер, инвалид, лечебно-экспертная трудовая комиссия.

The article deals with the activity of pension section of the department of public guardianship of Kharkov City Council from its foundation in 1942 to its fall in August 1943. The process of registration of pensioners and a mechanism for paying them money at that time was defined. There were two groups of pensioners and disabled people and there were categories of pensioners and disabled people to which group they belonged to, who and how much money they received. The negative reasons influenced on that section's work are revealed. The author comes to the conclusion that the amount of the pension was much less than a living wage of that period.

Key words: Kharkov, occupation, pension, pension section, pensioner, disabled people, medical expert labor commission.

Однією зі щирих мрій кожної людини є прожити достойну забезпечену старість, і це бажання пов'язане із пенсійним забезпеченням, зокрема підтримкою держави. Утім часто людські прагнення не збігаються з несподіваними історичними обставинами. Так сталося й у 1941 р., коли гітлерівці розв'язали війну проти Радянського Союзу й у жовтні цього ж року загарбали Харків.

Метою пропонованої статті є висвітлення умов та механізму забезпечення харків'ян пенсіями під час німецької окупації міста.

Це питання ґрунтовно не досліджено у вітчизняній історіографії. Деякі відомості з теми подає історик А. В. Скоробогатов у монографії «Харків у часи німецької окупації» [1]. Утім у Державному архіві Харківської області зберігаються документи, що дозволяють розглянути вказану проблему. Це документи про діяльність пенсійного підвідділу відділу суспільної опіки Харківської міської управи (далі – ХМУ), а також щомісячні статистичні довідники «Господарство Харкова», що їх видавав статвідділ ХМУ [2].

Установивши свою владу, гітлерівці в одному з перших розпоряджень про керування в районах відзначали, що «всі соціальні навантаження, які раніше несла російська держава, бере на себе

Районова Управа. Керівні постанови, що ними керувалися до цього часу, дійсні й надалі» [3, оп. 1, спр. 2, арк. 5]. Проте в 1941 році через перебіг подій і встановлення «нового порядку» справою соціального забезпечення пенсіонерів та інвалідів повинен був займатися відділ соціальної опіки, який через нестачу коштів не працював [1, с. 162-163].

Необхідність створення спеціальної структури, яка б займалася справами німецьких людей, особливо гостро постала взимку 1941-1942 рр. Поштовхом для цього став голодомор, що лютував у Харкові з грудня 1941-го аж до червня 1942 року. Серед померлих було багато старих, інвалідів, дітей-сиріт.

8 березня 1942 р. обер-бургомістр м. Харкова О. І. Крамаренко видав наказ № 114 районним бургомістрам про реєстрацію пенсіонерів та інвалідів. Згідно з наказом районні бургомістри повинні були провести перевірки та зареєструвати пенсіонерів та інвалідів [2, оп. 4, спр. 425, арк. 5].

Із цього часу почалася організація відповідної структури в межах ХМУ. Було вирішено, що буде сформовано пенсійний підвідділ у складі відділу суспільної опіки. Підвідділ мав такий керівний апарат: завідувач, інспектор, старший бухгалтер-касир, секретар, реєстратор, прибиральник-кур'єр та ще 10 бухгалтерів (їх також вважали касирами або скарбниками), частина з яких працювала за сумісництвом [2, оп. 4, спр. 425, арк. 156, 157]. Утворення підвідділу, як і будь-яке рішення ХМУ, було узгоджено із особливо уповноваженим німецької комендатури доктором Райхелем.

За весь час існування пенсійного підвідділу єдиним його завідувачем був Євген Миколайович Зандрок, за походженням – дворянин, який народився у Санкт-Петербурзі в 1875 р. У 1942 р. він уже був пенсіонером і добре знався на проблемах людей цієї категорії.

За твердженням Євгена Миколайовича, саме він був автором інструкцій про порядок обліку пенсіонерів, про видачу пенсій академпенсіонерам; під його егідою формувалися пенсійні підвідділи у райуправах, міська лікарсько-експертна трудова комісія (далі – ЛЕТК) [4, арк. 4 зв.].

Після зарахування Є. М. Зандрока на посаду завідувача пенсійного підвідділу почалася організаційна робота: підбір кадрів, визначення кола службових обов'язків і формування механізму реєстрації пенсіонерів та інвалідів, виплати їм грошей.

Слід зауважити, що вже в наказі № 114 окремим пунктом було зазначено про повернення пільг довоєнного часу (на квартплату, продуктове постачання тощо) [2, оп. 7, спр. 22, арк. 48; спр. 425, арк. 41]. Водночас ішлося про необхідність «суворо стежити, щоб не дати пільг інвалідам та пенсіонерам, що були комуністами, комсомольцями, співробітниками ЧК, ГПУ, НКВС та інших комуністичних та більшовицьких карних відповідальних органів» [2, оп. 7, спр. 22, арк. 48], тобто ця категорія пенсіонерів отримувала пенсію, але одержувати пільги й додаткову допомогу, як інші, вони не мали права.

Первинний регламент передбачав дві групи пенсіонерів. До першої належали інваліди, що повністю втратили працездатність і потребували сторонньої допомоги, та академічні пенсіонери, яких взяло на облік Правління Академпенсіонерів. До другої групи – пенсіонери за віком (чоловіки від 65 років й жінки від 55 років), лікарі, педагоги та інваліди, що частково втратили працездатність (можуть виконувати певну роботу й не вимагають сторонньої допомоги) [2, оп. 4, спр. 425, арк. 41].

Крім того, передбачалося призначити персональні пенсії особам, «які мають окремі заслуги перед державою або суспільством» [2, оп. 4, спр. 425, арк. 77]. Для призначення персональних пенсій створювався постійний комітет у складі керівника пенсійного підвідділу Є. М. Зандрока та двох членів, яких призначив обер-бургомістр. Постанову комітету затверджував також обер-бургомістр. До речі, подати заяву мали можливість й особи, які отримували таку пенсію до війни [4, оп. 4, спр. 425, арк. 77] (у першому кварталі 1943 р. в Харкові нараховувалось приблизно 50 персональних пенсіонерів із утриманням по 500 крб. на місяць [2, оп. 4, спр. 425, арк. 155]).

Порушувалося й питання про облік інвалідів війни. Є. М. Зандрок у жовтні 1942 р. звертався до тодішнього керівника відділу суспільної опіки професора П. П. Козакевича з пропозицією таких осіб «вважати за інвалідів на загальних умовах, не вимагаючи трудового стажу» [2, оп. 4, спр. 425, арк. 55]. З огляду на середню пенсію (135 крб.) і заплановану загальну суму коштів для видачі цій

категорії громадян (у розмірі 500 тис. крб.) виходило, що таких людей в окупованому Харкові проживало ймовірно 4 тисячі. Щоб отримати пенсію, вони проходили ЛЕТК для отримання відповідної групи інвалідності [2, оп. 4, спр. 425, арк. 157].

Також кошти призначались дітям до 14 років і непрацездатним батькам, дружинам / чоловікам померлих пенсіонерів. Батьки, дружина / чоловік отримували повний розмір пенсії, на одну дитину призначалось 50 % пенсії; на двох – 75 %, на трьох і більше – 100 % [2, оп. 4, спр. 425, арк. 41]. Якщо людина отримувала персональну пенсію, то батьки, дружина / чоловік отримували 50 % пенсії, діти до 14 років мали право на виплати в такому розмірі: одна дитина – 25 %, дві – 40 %, 3 й більше – 50 % [2, оп. 4, спр. 425, арк. 77].

Спочатку планувалося виплачувати гроші інвалідам усіх трьох груп, але незабаром інваліди 3-ї групи були позбавлені такої підтримки через брак коштів.

Для встановлення групи інвалідності особи повинні були пройти спеціальну комісію при відділі суспільної опіки ХМУ [2, оп. 4, спр. 425, арк. 41зв.]. Для цього з 15 вересня почала діяти ЛЕТК. Вона розташовувалась по вулиці Чорноглазівській (зараз – Маршала Бажанова), 20 [2, оп. 4, спр. 425, арк. 71].

Розмір виплат становив 150 крб. на місяць для першої групи пенсіонерів і 120 крб. для другої групи [2, оп. 4, спр. 425, арк. 41]. Розмір персональних пенсій коливався від 300 до 1000 крб. [2, оп. 4, спр. 425, арк. 77]. Утім, ці виплати були надто малими й не покривали прожитковий мінімум людини. Якщо говорити про ціни на продукти, то восени 1942 р. (коли почали виплачувати пенсію) 1 кг хліба коштував 150-200 крб. [5, с. 15], десяток яєць – від 65 до 90 крб., літр молока – від 33 до 42 крб., кілограм картоплі – від 25 до 45 крб., літр олії – від 323 до 450 крб. [2, оп. 7, спр. 4, арк. 55].

Незважаючи на мізерний розмір пенсії загальна сума для місцевого бюджету була досить великою. Так, у жовтні 1942 року виплатили 346 020 крб., листопаді – 798 085 крб., а у I кварталі 1943 року планували витратити 1,335 млн. крб. [2, оп. 4, спр. 425, арк. 157]. Кошти на виплату пенсій постійно урізалися, але через те, що багато людей не встигали отримувати гроші вчасно (або зовсім не отримували), їх певною мірою вистачало.

Реєстрація пенсіонерів відбувалася в пенсійних підвідділах районних управ. Зареєстрованим у наявних радянських документах ставили гумову печатку райвідділу суспільної опіки з поміткою порядкового номеру та особистим підписом пенсіонера. Там же зберігалися особові картки пенсіонерів. У картці, крім традиційних біографічних питань, зазначали: національність дружини, батька й матері; віросповідання; чи був кривий зв'язок із євреями і який саме; якими мовами володіє; партійність (до яких партій належав); чи служив в арміях та в якому званні (царській, червоній, білій, українській); чи служив в органах НК, ДПУ та НКВС; чи є в сім'ї родичі комуністи, комсомольці, євреї, співробітники НК, ДПУ та НКВС; чи притягався до судової відповідальності та чи зазнав репресій (коли, від кого); чи був політично репресований особисто сам або мав репресованих родичів; кого з членів родини або родичів евакуювали в радянський тил. Додатково з'ясували: чи служив у судових та слідчих органах взагалі, зокрема у спецвідділах, таємних або персональних частинах, на політичних або виборних посадах; чи є в сім'ї родичі, які займалися такою службою. Надану інформацію повинні були підтвердити два поручителі, які добре знали пенсіонера. У картці були їхні підписи, і такі поручителі несли відповідальність за надану інформацію [2, оп. 4, спр. 425, арк. 44].

Пенсіонерам, що не встигли зареєструватися вчасно, а також особам, які досягли пенсійного віку вже під час гітлерівської окупації, планували видавати кошти з січня 1943 року [2, оп. 4, спр. 425, арк. 39, 40 зв.].

Виплата пенсій проводилася у приміщеннях райуправ. Академпенсіонерам кошти видавали у приміщенні пенсійного відділу ХМУ [2, оп. 4, спр. 425, арк. 102]. Видача грошей відбувалася лише за наявності пенсійної книжки із зазначеними вище відмітками. Касир / скарбник записував людину за порядковим номером в облікову картку «згідно загального списку пенсіонерів району та відмітки інспектора [відділу] Суспільної Опіки» [2, оп. 4, спр. 425, арк. 40]. У цій обліковій картці людина розписувалася про одержання грошей. Касир розписувався про видачу коштів на

вкладному листку пенсійної книжки. Цей папірець і книжку пенсіонер пред'являв кожного разу, коли отримував гроші [2, оп. 4, спр. 425, арк. 40]. Передбачалося, що пенсія буде виплачуватися людині в один і той самий день щомісяця [2, оп. 4, спр. 425, арк. 40].

Така процедура була довготривалою й обмежувала кількість осіб, що встигали отримати гроші. Крім того, на обмеження кількості пенсіонерів, яких встигав обслуговувати скарбник, була не тільки ця причина. У функції касира / скарбника входила не тільки видача коштів. Він повинен був уранці отримати гроші в Банку, а в кінці робочого дня скласти авансовий звіт з обліком пенсіонерів за групами й категоріями, провести облік особових рахунків тих, хто отримав пенсію [2, оп. 4, спр. 425, арк. 102]. Звичайно, що в кінці робочого дня потрібно було розставити всі документи в належному порядку і сховати в шафі.

Офіційно робочий день розпочинався о 8 годині 30 хвилин і тривав 4-5 годин на добу. Транспорт касиру не виділявся, тому частина робочого часу касир витрачав на пересування для отримання грошей у Банку і проїзд до райуправи. Отже, касири за день мали можливість обслужити 20-40 осіб замість передбачених інструкцією 50 [2, оп. 4, спр. 425, арк. 102]. Крім того, «випадали» вихідні (субота, неділя), святкові дні та перше й останнє числа місяця (коли касири писали звіти та іншу документацію). Так, через різдвяні та новорічні свята – з 21 грудня 1942 р. по 1 січня 1943 р. пенсії не виплачували [2, оп. 4, спр. 425, арк. 151].

Особливо важко було у перший місяць роботи – жовтень 1942 року. Тоді працювало лише 4 скарбники на 10 районів, і в кожному районі доводилося працювати по 6-7 днів на місяць, тоді як у такому районі нараховувалося приблизно 1000 пенсіонерів та інвалідів. Отже, значна кількість пенсіонерів не отримувала гроші через брак робочого часу та недостатню кількість самих касирів / скарбників.

Така сама ситуація була й у лікарсько-експертній трудовій комісії. У ній працювало лише три лікарі. Їм потрібно було не просто оглянути відвідувачів, а й опитати, ознайомитися з довідками від інших лікарів, результатами аналізів, рентген-знімками, після цього скласти акт огляду. На це витрачалося 20-25 хвилин. Наприкінці робочого дня лікарі та секретар ЛЕТК збирались разом і, обговорюючи кожного хворого, ухвалювали рішення про наявність інвалідності, визначали її групу тощо. Тривалість засідання становила в середньому одну годину [2, оп. 4, спр. 425, арк. 119]. Отже, кожен лікар міг оглянути за робочий день не більше 20 осіб, а таких пацієнтів були сотні.

При цьому і лікарі, і скарбники повинні були вчасно повернутися додому: дозволу на пересування по місту під час комендантської години в них не було, а значить, їх могли покарати, як будь-якого порушника (нагадаю, у Харкові цивільним громадянам заборонялося перебувати на вулиці з 16-ї до 6-ї години взимку і від 20-ї до 5-ї години влітку).

Отже, така ситуація була важливим негативним чинником у роботі Пенсійного підвідділу й сильно впливала на процедуру видачі пенсіонерам коштів.

До появи пенсійного підвідділу старим та інвалідам допомагав відділ суспільної опіки. На 1 лютого 1942 р. у Харкові нараховувалося 8 тисяч пенсіонерів. До жовтня дехто з них отримував одноразову допомогу. Разом із репресованими за часів радянської влади (усього 1400 людей), загалом вони отримали 82 тис. крб. [2, оп. 7, спр. 7, арк. 19].

Пенсії почали виплачувати лише в жовтні 1942 року, причому основна маса населення про це не знала, і тому в цьому місяці гроші отримали лише 26,1% пенсіонерів (2876 осіб із 11 034 зареєстрованих) [2, оп. 4, спр. 425, арк. 100]. У листопаді гроші отримали вже 34,0% (4711 осіб) [2, оп. 4, спр. 425, арк. 145, 147].

Проте не тільки незнання про виплату коштів призводило до незначної кількості людей, які мали пенсії. Другою причиною був описаний вище метод видачі грошей. Узагалі він призводив до великих черг, у яких доводилося стояти 2-3 дні [2, оп. 4, спр. 425, арк. 16 зв.]. Інколи обставини склалися так, що касири зовсім не приходили до якоїсь управи. Це було пов'язано з необхідністю перебувати на робочому місці в ХМУ, або із хворобою чи елементарним невстиганням. Звичайно, усе це викликало невдоволення й скарги значної кількості людей.

Заборгованість перед пенсіонерами, що виникала через невиплату грошей, керівництво пенсійного підвідділу сподівалося погасити в майбутньому. Проте коштів (і часу) на це не вистачило.

У лютому 1943 р. Харків уперше був визволений від гітлерівців, і на місяць відновили роботу радянські органи влади. Цікаво, що в цей час Є. М. Зандрок керував відділом соціального забезпечення у Міській Раді. Коли ж німці в березні повернулись до міста – він знову очолив пенсійний підвідділ міської управи [4, арк. 4 зв.].

Після відновлення роботи відділ суспільної опіки ХМУ спочатку надавав одноразову допомогу, а виплата пенсій відновилася в червні 1943 року. За 2,5 місяці (березень, квітень і травень) на допомогу населенню було видано 8,474 млн. крб. [2, оп. 7, спр. 21, арк. 5зв.]. А в червні отримали гроші лише 895 пенсіонерів, що становило 11,5 % від кількості зареєстрованих на той час [2, оп. 7, спр. 21, арк. 5зв.]. При цьому влітку 1943 року пенсію надавали лише представникам першої групи. До того ж лікарям і педагогам, які працювали, пенсія виплачувалася в тому випадку, якщо їхній дохід не перевищував 500 крб. [2, оп. 7, спр. 21, арк. 5зв.].

На початку серпня через наступ радянських військ міська управа згорнула роботу. Відповідно, припинив працювати й пенсійний підвідділ, а отже, і припинилася виплата пенсії. 23 серпня 1943 р. Харків був остаточно визволений від німецьких загарбників.

Таким чином, можна констатувати, що під час гітлерівської окупації міська управа намагалася підтримати пенсіонерів, проте лише незначна частина з них отримувала гроші. Кошти, які одержували ці люди, були мізерними й не покривали витрат навіть на основні продукти харчування.

Література

1. Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943) / А. В. Скоробогатов. – Х. : Прапор, 2004. – 368 с.
2. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф.Р-2982. Харківська міська управа, м. Харків.
3. ДАХО. Ф. Р-4668. Нововодолазька районна управа.
4. Архів Харківського обласного управління СБУ. № 035952 Дело по обвинению Герценвица и других.
5. Дьякова О. В. Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни: Методичні рекомендації з історії рідного краю / Дьякова О. В. – Х., 2013. – 99 с.